

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

ŠAROLIKOST HISTORIJE¹

Robert J. Donia

Center for Russian & East European Studies,
University of Michigan, Ann Arbor, USA

Abstract: Four schools of non-traditional historical approaches, widely used by historians in the United States and Western Europe in the past several decades, are identified and described: The "Annales" School, the Social Empiricists, the School of "Unheard Voices," and the School of Imagination and Identity. The approach of each school offers potential to augment the already-rich historiography of Bosnia and Herzegovina.

Ključne riječi: Historical Schools, Historiography, Annales, Empiricists, Social Historiography, Interpretation of History, "Unheard Voices", Imagination, Identity

Abstrakt: U ovom radu se razmatraju četiri netradicionalna pristupa historiji koja su historičari u Sjedinjenim Državama i Europi koristili tokom posljednjih nekoliko decenija: škola Anhala, škola društveni empirizam, škola "Nesaslušani glasovi", škola "mašte i identiteta". Predstavljaju se neki načini na koje se ovi pristupi mogu koristiti u proučavanju historije Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Historijske škole, historiografija, Annales, empirizam, socijalna historija, interpretacije historije, "nesaslušani glasovi", mašta, identitet

¹ Predavanje održano 13. maja 2004. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

U prethodnih osam decenija, mnogi historičari su se pobunili protiv ograničenja tradicionalne historije. Vjerojatno najpoznatija pobuna je došla od onih koji na ovaj ili onaj način pripadaju mislilačkoj školi Karla Marxa. Ali pored standardizirane, propisane marksističke historiografije koja je imala monopol nad naučnim radom u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Europi, potraga za netradicionalnim pristupima historiji je postala opsesija naučnih radnika u zapadnoj Evropi i u Americi. U narednim stranicima razmatraću nešto od inovativnih i popularnih škola koje su se javile u Sjedinjenim Državama i Europi tokom posljednjih nekoliko decenija. Bit će govora o četiri škole:

1. Škola *Annales*, grupa francuskih historičara koji su kolektivno poznati po nazivu svog časopisa;
2. Društveni empirizam, škola historičara od kojih su mnogi bili marksističke orijentacije, a koja se sastojala prvenstveno od američkih i britanskih historičara;
3. "Nesaslušani glasovi," škola historičara čiji se rad fokusirao uglavnom na niže klase; i
4. Škola "mašte i identiteta," koja predstavlja najnoviji trend u proučavanju nacionalizma i nacionalnog identiteta.

Šta je "tradicionalna historiografija"? Pod ovim podrazumijevam historiju kako je popularno shvata većina pismenih ljudi u zapadnom svijetu. Tradicionalna historija ima narativnu formu; sastoji se od priče koja ima početak, slijed događaja i završnicu. Fokusira se na elitne aktere: vladare, generale, intelektualce i njihova postignuća. I obično koristi političke događaje da bi razdvojila i kategorizirala događaje. Ona vrijeme dijeli u kronološke cjeline prema početku ili kraju rata ili uprave, koristeći godine poput 1776. (objava američke deklaracije nezavisnosti), 1789. (francuska revolucija), 1815., 1918., 1941., 1945., 1992., itd. Tradicionalna historija obično svijet dijeli prostorno duž granica između zemalja i naroda. To su podjele koje su statične i vidljive na kartama. Ona je stvorena u devetnaestom stoljeću i popularizirana od strane pisaca poput Leopolda von Rankea. To je historija koju većina nas, uključujući i ovog autora, najčešće čita i piše. Četiri škole su izrasle kao pobuna protiv ograničenja i nedinamičnosti takve tradicionalne historije.

I. Škola *Annales*

Prva grupa historičara pripada nečemu što se naziva škola *Annales*, koja datira iz 30-tih godina dvadesetog stoljeća. Francuski historičari su prvi uveli ovaj pristup, ali su Amerikanci, Britanci, i drugi historičari dali značajan doprinos literaturi ovog pravca.

Pripadnici škole *Annales* predlažu da se fokus historijskog proučavanja pomjери sa pojedinačne države ili pojedinačne historijske ere na kompletnu sliku. Njihove studije su usmjerene na snage izvan ljudskog uticaja: klima, geografija, ekologija, bolesti, ishrana, i dugoročni trag ekonomskih promjena. Oni koriste jedinice za analizu koje su veće ili manje od nacije ili nacionalne države. Pojedinačni događaji u političkoj i vojnoj historiji se stoga smatraju manje značajnim i uglavnom derivativnog karaktera. Ulozi bilo kojeg pojedinca u historiji se pridaje još manji značaj.

Fernand Braudel je bio utjecajan voditelj ove škole. U njegovom djelu u dva toma, *Mediteran i svijet Mediterana u doba Filipa II*, koje je 1972. godine objavljeno na engleskom jeziku, on je predložio studiranje historije u tri sloja: "čovjek u odnosu sa svojim okruženjem; društvena historija, historija grupa i grupiranja;" i "historija ... ne na razini čovječanstva već pojedinaca, ... historija događaja."² Braudel je bio nepovjerljiv prema historiji koja zanemaruje fizičke i društvene dimenzije i skeptičan prema tradicionalnoj historiji koja obrađuje događaje i lidere:

Historija događaja [je historija] površinskih poremećaja, perjanica od pjene koju valovi historije nose na svojim snažnim plećima. Događaji koji snažno odjeknu su često tek trenutne eksplozije, površinske manifestacije širih kretanja koje se mogu objasniti tek u kontekstu tih širih kretanja.³

Za Braudela, pitanje granica je bilo prvo i dominantno pitanje koje treba riješiti u pristupu proučavanju historije. "Pitanje granica je prvo pitanje s kojim se treba suočiti; iz njega proizilaze sva druga pitanja," zapisao je on. "Povući granicu oko nečega znači definirati, analizirati i rekonstruirati to nešto, [i] usvojiti filozofiju historije."

Baš kao što Braudel koristi Sredozemno more i zemlje koje na njega izlaze kao jedinicu analize za svoje djelo, Immanuel Wallerstein uzima Atlantski okean i nje-

² Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II* (*Mediteran i svijet Mediterana u doba Filipa II*) (2 volumes), 1972.

³ *Ibid.*, pp. 20-21.

gove zemlje za prvo djelo svoje studije⁴ On elaborira marksistički pogled na svijet kao integrirani sistem, ali njegov pogled na suštinske procese koji djeluju, dosta se razlikuje od Marksove klasno zasnovane historijske dijalektike. Po njegovom mišljenju, svjetski sistem je iznad država i imperija. On je inicirao potragu za korijenima europske svjetske dominacije. U njegovom radu, svijet ima jake države u središtu; slabe države na periferiji. On je identificirao faze razvoja, i istraživao je međudjelovanje ekonomske ekspanzije i izgradnje države.

Za Wallersteina, jedina konstanta u historiji je njena beskrajna promjenjivost. "Strukture su oni koralni grebeni ljudskih odnosa koji imaju stabilnu egzistenciju tokom relativno dugih vremenskih perioda. No, i strukture se rađaju, razvijaju, i umiru," pisao je⁵

Francuski historičar Le Roy Ladurie radi u istom idealnom okviru, ali adaptirajući sasvim drugu jedinicu analize, proučavao je seoska društava, da bolje shvati globalne procese razvoja i promjena. Iako se na prvi pogled može činiti da ova knjiga, *Montaillou*, predstavlja studiju jednog sela, jedinica analize je prvenstveno domaćinstvo⁶ Selo je skup pojedinačnih domaćinstava i, koristeći izuzetno bogat historijski izvor, ovaj historičar otkriva prirodu svakodnevnog života seljaka u četrnaestom stoljeću. Njegov rad je zasnovan na Registru Inkvizicije Jacquesa Fourniera, pamierskog biskupa od 1318. do 1325. godine, u pokušaju da iskorijeni albigenzišku herezu. Ladurie je pisao: "U procesu otkrivanja svog stava u pogledu zvaničnog katoličanstva, seljaci ... su oslikali izuzetno detaljnu i živopisnu sliku svog svakodnevnog života."⁷

Historičari škole *Annales* nas podsjećaju na široki zahvat historije koji prevazilazi tradicionalne granice vremena (kronologija) i prostora (granice država i domovine naroda). Oni ističu događaje koji utječu na ljudski rod, ili na one ljude koji žive u velikim regionima svijeta.

Baš kao što zbog isticanja kompletne slike ovi historičari imaju tendenciju umanjivanja značaja kratkoročnih razvoja događaja, usmjeravanje na kratkoročne političke i vojne događaje može rezultirati istiskivanjem dugoročnih uticaja iz slike ili njihovom marginalizacijom. Historičari škole *Annales* nas pozivaju da počnemo sa širim slikom a da lokalne događaje stavimo u širi teritorijalni i kronološki kontekst.

⁵ *Ibid.*, p. 3.

⁶ Le Roy Ladurie, *Montaillou: The Promised Land of Error (Montaillou: Obećana zemlja pogreške)*, 1978.

⁷ *Ibid.*, vii.

II. Škola društveni empirizam

Društveni empiričari su naučni metod proširili na historijske studije. Oni uzimaju rasprostranjene političke mitove i popularne pretpostavke i izlažu ih empirijskoj provjeri, često nalazeći nove metode u drugim disciplinama: sociologiji, antropologiji, političkim naukama i ekonomiji. Oni upotrebljavaju dugo vremena zanemarivane izvore da bi provjerili te pretpostavke. Oni su metodološki samosvjesni i često samokritični. Mnogi su pokazali da se ne plaše promjene vlastitog mišljenja i priznali su greške i revidirali svoja ranija djela.

Charles Tilly, koji predaje na New School u Njujorku, vodeći je društveni empiričar. Njegovo djelo, *Formiranje nacionalnih država u Zapadnoj Europi* (1975.), uključuje osam autora priloga i upotrebljava komparativnu metodu.⁸ Autori istražuju razloge koji su doveli do formiranja nacionalnih država u Zapadnoj Europi. Oni zaključuju da je formiranje države bilo rezultat stalnog sukoba između državotvoraca i podanika, čime razbijaju prosvjetiteljski mit o unapređenju političkih prava u Zapadnoj Evropi.

"Državotvorci su svoju volju nametali stanovništvu isključivo putem stoljetnih nemilosrdnih napora. (...) Na kraju je narod platio," pisao je Tilly. "Rani državotvorci su bili daleko od promocije [predstavničkih] institucija, naprotiv, oni su se borili protiv njih."⁹

Knjiga Williama Sheridana Allena, *Nacisti preuzimaju vlast*, studija je grada sa 10,000 stanovnika pod (lažnim) nazivom Thalburg u oblasti Hanovera.¹⁰ Ta knjiga ne odbacuje, već potvrđuje prošireno, konvencionalno shvatanje razloga za uspon nacizma: ekonomske i socijalne frustracije niže srednje klase; patriotizam koji je potpiren Versajskim sistemom; i radikalizacija grada zbog duboke ekonomske krize.

Autor je bio svjestan da njegov pristup ima i nedostatke i prednosti: "Ako je nedostatak mikrokozma to što nije reprezentativan, onda je njegova prednost u tome

⁸ Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe (Formiranje nacionalnih država u Zapadnoj Europi)*, 1975.

⁹ *Ibid.*, pp. 24 i 27.

¹⁰ William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1930-1935 (Nacisti preuzimaju vlast: Iskustvo jednog njemačkog grada, 1930-1935)*, 1965.

što dozvoljava detaljno i intimno proučavanje." Sheridanova svrha je bila da shvati "kako je civilizirana demokratija mogla biti gurnuta u nihilističku diktaturu."¹¹ On je pisao: "Pobjeda nacizma se u velikoj mjeri može objasniti željom srednje klase iz Thalburga da potisne nižu klasu, a naročito njene političke predstavnike, Socijaldemokratsku partiju."

Knjiga Jay Winter and Jean-Louis Robert, *Prijestolnice u ratu* (1997), traga za objašnjenjem pobjede sila Antante i nalazi ga u neuspjehu njemačke ekonomije da podrži vođenje rata u Berlinu počevši od 1917. godine, dok ekonomija uspješno podržava ratne aktivnosti u druga dva glavna grada, naime u Parizu i u Londonu.¹² Autori eksplicitno smatraju studije na nacionalnom nivou ograničavajućim.

Pobuna protiv nacionalne historije je pokretana željom za većom mogućnošću objašnjenja: pitanja je lakše objasniti na nivou grada. "Historija Velikog rata je mnogo puta ispričana u nacionalnim okvirima. Gotovo svi izučavatelji tog perioda su u većoj ili manjoj mjeri bili zarobljenici takvog analitičkog okvira," piše u uvodu, "Najbolji način da se prodre kroz veo iluzije unitarnog 'nacionalnog iskustva' jeste da se opiše karakter života zajednice u ratu."¹³ Ali konačna svrha proučavanja grada, po mišljenju urednika, je da unaprijedi proučavanje nacije:

Pokušali smo pokazati da je efikasan način pisanja historije nacija u ratu da se izolira manja, ali značajna, jedinica za analizu. Ta jedinica je urbani centar. ... [Ona] može pokazati šta je bilo zajedničko za slične jedinice u drugim zemljama, kao i šta je u ratnom iskustvu bilo specifično za tu naciju. (str.3) ... Analitička snaga usporedbe je stoga u tome da revidira i podmladi, a ne da odbaci, nacionalne historije. (str. 552)

Škola društvenog empirizma potvrđuje da se popularni historijski mitovi mogu osporiti empirijskim sredstvima. I podsjeća nas da je grad legitiman predmet historijskog ispitivanja, prosvjetljujući mikrokozmos šire historijske slike.

¹¹ *Ibid.*, p. ix.

¹² Jay Winter and Jean-Louis Robert (eds.), *Capital Cities at War (Prijestolnice u ratu)* (1997)

¹³ *Ibid.*, p. 3.

III. Škola nenaslušanih glasova

Historičari "Škole nenaslušanih glasova" se bave osvjetljavanjem historijskog života pripadnika nižih klasa. Ona sastavlja "grupe" od onih koji se obično smatraju samo nediferenciranom masom: žene, radnici, seljaci, vojnici, homoseksualci, lezbijke, pripadnici manjina i robovi. Oni obično iza sebe ostavljaju fizičke tragove svog života - materijale s kojima rade arheolozi - ali malo pisanih dokumenata. Historičari ove škole shvataju da većina ljudskih bića nisu carevi, generali, intelektualci, niti pripadnici bilo koje elite. Oni su bili izuzetno uspješni u proučavanju ovih grupa. Također su koristili memoare, poeziju, literaturu i umjetnost da bi nenaslušanim omogućili da govore sami za sebe.

Ovdje je jedan odlomak iz knjige *Dragi gospodaru: Pisma porodice robova*, koja predstavlja zbirku pisama dvije generacije porodica robova u Alabami i Liberiji.¹⁴ Zbirka je svjedočanstvo o raznovrsnosti ropskog života. Jedno pismo otkriva neočekivan stupanj kontrole roba nad gospodarevom farmom, kao i izraze ljubavi i lojalnosti koji prelaze preko razdjelnica između crne i bijele rase.

"Svi smo dobro i ove godine nam nije bijo doktor u posjeti i nadam se da ovo pismeno primete u dobrom zdravlju gospodar John se sa menom vrlo dobro slaže ove godine me nijednom nije naružijo. Prenesite svima moje tople pozdrave i bjelima i crnima i vjerujte vi meni da sam i dalje sluga vaš pokorni. George Skipwith." (153-154)

Ova pisma otkrivaju da je humanost postojala i cvjetala čak i u inherentno nehumanoj instituciji ropstva.

Koje su mogućnosti ove škole historičara? "Nenaslušani glasovi" se javljaju sa najmanje očekivanih mjesta. Svi ih trebamo tražiti zbog onoga što nam govore o životu zanemarenih grupa. Ovi historičari nas također podsjećaju na vrijednost književnosti kao baklje historijskog prosvjetljenja. BiH ima stotine putopisa i konzularnih izvještaja koji su o njoj napisani. Često su ti pisci bilježili razgovore sa građanima Bosne i Hercegovine koji mnogo otkrivaju o životu u datom vremenu. Historičari su u Bosni i Hercegovini decenijama koristili putopise.

¹⁴ Randall Miller (ed.), *Dear Master: Letters of a Slave Family (Dragi gospodaru: Pisma porodice robova)*, 1977.

IV. Škola "mašte i identiteta"

Novije historijske studije su koristile koncept "zamišljene zajednice" da bi ispitale formiranje i prirodu nacionalnog identiteta. Pripadnici ove škole stvaraju "mentalne mape" o tome kako ljudi sa strane percipiraju različite narode i regione. Njihove studije su polazile od dugotrajne debate između proučavatelja društvenih nauka o tome da li je identitet nacija bio fiksiran i nepromjenjiv od pradavnih vremena, ili se razvijao i evoluirao u odgovoru na napore intelektualaca i elita da ga oblikuju i definiraju. Među izučavateljima političkih nauka na zapadu, prevladalo je gledište "konstrukcije", naročito nakon primjetnih i brojnih promjena identiteta koje su uslijedile nakon raspada Sovjetskog Saveza i uspostavljanja neovisnih republika.

Škola "mašte i identiteta" je pretrpjela snažan utjecaj jednog jedinog djela Benedicta Andersona, *Zamišljene zajednice*.¹⁵ Prvobitno napisano s namjerom da se objasni sukob između socijalističkih država Kambodže i Vijetnama krajem 70-tih godina dvadesetog stoljeća, djelo ovog antropologa na nekoliko uvodnih stranica uspostavlja novi i drugačiji način promatranja nacionalnosti i njihovog nastanka. On je pisao da nacija "zamišljena je, jer pripadnici čak i najmanje nacije nikada neće upoznati većinu svojih sunarodnjaka, susresti se sa njima ili čak čuti za njih, pa ipak u umu svakog od njih živi predstava njihovog zajedništva."¹⁶ Međutim, Anderson kritizira Ernesta Gellnera zbog toga što je napisao da "nacionalizam nije buđenje nacija ka samosvijesti, već izmišljanje nacija tamo gdje one ne postoje." Anderson piše da "Gellner toliko želi da pokaže kako se nacionalizam sakriva iza lažnog predstavljanja da on 'izmišljanje' podvodi pod 'izmišljotine' i 'laži', umjesto da ga poistovjeti sa 'zamišljanjem' i 'stvaranjem.'" Za Andersona su nacije veoma stvarne, nikakva izmišljotina niti laž. One su, međutim, dinamične kreacije koje mogu mutirati i razvijati se. (str. 6)

U knjizi *Izmišljanje tradicije*, urednici Eric Hobsbawm i Terence Ranger tvrde da su tradicije koje se doimaju starim ili tvrde da su stare često novijeg datuma (...) a ponekad su i izmišljene.¹⁷ Uvodni esej u ovoj knjizi predstavlja istraživanje porijekla škotskih nacionalnih simbola. Autor, Hugh Trevor-Roper, prati ove ključne simbole do ere industrijalizacije i marketinške šeme čiji je cilj bio da poveća prodaju tkani-

¹⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism (Zamišljene zajednice: Razmišljanja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, 1983.

¹⁶ *Ibid.*, p. 6.

¹⁷ Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition (Izmišljanje tradicije)*, 1983.

na engleskih proizvođača tekstila. "Suprotno vjerovanju da je u pitanju tradicionalna nošnja gorja Highland, izmislio ju je jedan Englez nakon ujedinjenja 1707. godine (...) Kilt je posve moderan kostim koji je prvi dizajnirao engleski industrijalac. (...) Ideja različitog karo materijala za različite klanove (...) izgleda da potiče od dosjetljivih proizvođača koji 35 godina nisu imali drugih klijenata do regimenti iz Highlands, ali koji su sada (...) uvidjeli mogućnost da izađu na daleko veće tržište."¹⁸ To istraživanje dodje do interesantnog primjerka, u kojim inovatori kreiraju stare tradicije za profit, ali u istom koraku daje naciji drevno porijeklo.

U svojoj knjizi *Zamišljajući Balkan* (1997.), Maria Todorova bavi se jedinstvenim stereotipom: "Balkanom" i "balkanizacijom."¹⁹ Ona identificira porijeklo tih stereotipa u Evropi u prošlih stotinu godina:

Početakom XX stoljeća, Europa je svom repertoaru pogrđnih riječi, ili *Schimpwörter*, dodala novu koja se, iako novijeg datuma, pokazala otpornijom prema protoku vremena od drugih koje su imale stoljetnu tradiciju. 'Balkanizacija' nije značila samo podjelu velikih i održivih političkih jedinica, već je postala i sinonim za vraćanje na plemensko, zaostalo, primitivno, barbarsko. (...) Do kraja devetnaestog stoljeća, Balkan se sve više koristio kao politička konotacija, a ne u čisto geografskom smislu, kao zajedničko ime za države koje su nastale raspadom Osmanskog Carstva: Grčka, Srbija, Crna Gora, Rumunija, i Bugarska.

Knjiga *Insceniranje prošlosti: Politika komemoracije u habsburškoj centralnoj Evropi, od 1848. do danas* je usmjerena ka stvaranju memorijalne kulture: "Kolektivno sjećanje i kulturna praksa."²⁰ Studije urednika Maria Bucur i Nancy Wingfield usredotočuju se na manifestacije koje stvaraju i promoviraju pozitivni stereotip Habsburške Monarhije i naroda koji žive u monarhiji:

Kao ritualni izražaji mitova, komemoracije i javne proslave igraju važnu ulogu u stvaranju iskoristive nacionalne historije. Zahvaljujući mitovima koji su unutar njih skriveni, komemoracije pomažu stvaranju nacionalnog nasljeđa ... i brišu podsjećanja na različitu prednacionalnu i subnacionalnu prošlost²¹

¹⁸ *Ibid.*, p. 30.

¹⁹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans (Zamišljajući Balkan)*, 1997.

²⁰ Maria Bucur and Nancy Wingfield, *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present (Insceniranje prošlosti: Politika komemoracije u habsburškoj centralnoj Evropi, od 1848. do danas)*, 2001.

²¹ *Ibid.*, p. 3.

Koje su mogućnosti škole “mašte i identiteta?” Historičari ove škole pokazuju, da naš svijet jeste i uvijek će biti raznolik, sastavljen od stereotipa. Oni daju metodu koja univerzalizira proces grupnog identiteta, afirmira da je svaka grupa – nacija, nacionalnost, klasa, klan, udruženje – dinamična i kreativna. Oni nam pokazuju suštinski element raznolikosti: Svaka grupa ima svoju “memorijalnu kulturu,” i razvoj “memorijalne kulture” je način da se promatra uspon grupe i njenih osobitosti. To je univerzalni proces koji je stalno u razvoju, i može se decidirano promijeniti u novim okolnostima.

Zaključak

U proteklih nekoliko desetljeća, historičari Bosne i Hercegovine su proizveli bogatu historiografiju koja se s ponosom može uporediti sa bilo kojim regionom na svijetu. Tu historiografiju karakterizira hvale vrijedno poštivanje rigoroznih naučnih metoda i detaljno sistematsko istraživanje primarnih izvora. Čak usred strašnih promjena, rata, opsade i nasilja, proučavanje historije je napredovalo, i nastavljeno je stvaranje historijskih studija visokog kvaliteta. Ja čvrsto vjerujem da se takav rad treba i mora nastaviti. Nadalje vjerujem da će buduća historiografija biti više obogaćena metodama koje su uveli historičari u drugim zemljama i da će se više integrirati u globalnu historijsku svijest, baš kao što su mnoga djela o historiji Bosne i Hercegovine obogatila shvatanje onih među nama koji su imali sreću da se s njima upoznaju. ■

Prijevod s engleskog:
Daniela Valenta

VARIETIES OF HISTORY

Robert J. Donia

Summary

In the past several decades, historians in the United States and Western Europe have searched for an alternative to traditional historical writing. Traditional history has commonly centered on elite historical actors and been presented in narrative form, with a beginning, a sequence of events, and a climactic conclusion. Many historians have found that the traditional approach needlessly limits the scope of historical inquiry and constrains the nature of historical presentation. This sense of disquiet has led to the emergence of four major schools of thought, each with its own guiding principles and mode of expression.

Members of the *Annales* school, named after the historical journal in which many of them have published, disregard traditional chronological and geographical boundaries and pursue the influence of the major long-term influences on human development: climate, geography, disease, nutrition, and major economic changes. Social empiricists hold up popular myths and beliefs to empirical evaluation, employing methodologies borrowed from other disciplines such as sociology, economics, anthropology, and statistics. Members of the school of "unheard voices" rely on unconventional sources to examine the experiences of those outside the governing elites, including slaves, workers, peasants, women, homosexuals, lesbians, and soldiers. The school of "imagination and identity," keynoted by the work of Benedict Anderson, is concerned with imagined communities and the development of identities that lead people to perceive themselves as part of a group that extends beyond their everyday personal experiences.

The approach of each school presents opportunities to explore the history of Bosnia and Herzegovina in order to augment the country's already rich historiography. Each school also offers unexplored prisms through which to view the existing historical record. ■

MOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI

Leon Biliński

MOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI • MEMOARI

Bosna i Hercegovina
u *Uspomenama*
Leona Bilińskog

Leon Biliński